

מאבק הקהילה היהודית בגילויים אנטי-יהודיים בעיתונות המרוקנית בשנים 1962–1963

יגאל בן-נון

– קרציות, שועלים תאבי בצע וגם בוגדים כיהודה איש קריות שבגד בישו. המאמר היה כה חריף עד שגם קוראים מוסלמים מצאו לנכון לגנותו.¹⁰ כעבור זמן פרסם העיתון שפקיד ממשלתי בשם חסן חלאוי פוטר מתפקידו ובמקומו מונה "פקיד ציוני". הכוונה הייתה ליהודי רנה קוריאט, מן הפעילים הראשונים שתמכו בתנועה הלאומית המרוקנית. הוא מונה למפקח על הכנסות המדינה ולמנהל משרדו של שר האוצר מוחמד דואירי מן האסתקלאל, והמשיך בתפקידו גם בימי כהונת דריס סלאוי.¹¹

חלומות ציוניים...

בראשית פברואר 1963 פרסם השבועון הסטירי **אח'בר אדוניה** מאמר מפרי עטו של מנהלו מוצטפא עלאוי, ובו תמונה של "קצין צה"ל" במדים הולך לכאורה ברחובות רבאט. עלאוי ניהל קודם לכן את העיתון **אלפג'ר** (השחר) ופוטר בידי שר הפנים הקודם מברכ' בכאי בגלל מאמר שטנה כלפי היהודים. בעבר התבטא עלאוי גם נגד העובדה שאחד מעוזריו הקרובים של שר הפנים רדה גדירה קרוי כהן. ראשי הקהילה לא התקשו לגלות שתמונת ה"קצין הישראלי" הייתה לאמיתו של דבר תמונת איש החברה קדישא. הפעם לא נמנעו היהודים ממאמרי תגובה שגייחו על טעותו של מנהל השבועון; אחד מהם היה מאמר של פעיל השמאל יהודה אזואלוס.¹² במקום התנצלות פרסם מוצטפא עלאוי מאמר נוסף ובו האשים את היהודים בשנאת ערבים.¹³ ערב הבחירות לא הרפה העיתון מן הנושא היהודי, פרסם מאמר בשם "הבחירות והחמין" ואיים לפרסם בו עוד תמונות. ראשי הקהילה איימו לפנות לערכאות משפטיות.¹⁴ בספטמבר 1963 פרסם **אח'בר אדוניה** ידיעה כי העברית היא השפה שלישיית בהיקף השימוש בה במרוקו. עיתון מרוקני אחר פרסם באותה תקופה ידיעה שביים כיפור אמרו היהודים תפילה בגנות ברית המועצות והתקומם נגד שליטת יהודי מרוקו בתפקידי מפתח במשרדי הממשלה המרוקנים.¹⁵ גם עיתון הליברלים העצמאיים **אנידאל** (המאבק), המקורב לארמון המלוכה, לא היה נקי מדעות קדומות. הוא לא היסס לכתוב שכל מרוקני צריך להתבייש בעובדה שמורים יהודים מלמדים ילדים

באוגוסט 1961, אחרי תקופה ארוכה של ניסיונות למנוע יציאת יהודים ממרוקו, נכנע המלך חסן השני שזה עתה עלה על כס המלכות לאחר מות אביו מחמד החמישי, והגיע להסכם חשאי עם נציגי ישראל על יציאת היהודים מארצו. לפי ההסכם הם יצאו בשעות הלילה מנמלי הים והאוויר, כדי לא לעורר תגובות עוינות מצד מפלגות האופוזיציה שאיימו לתפוס את השלטון בכוח. יציאת היהודים שהחלה ב-27 בנובמבר לא נעלמה מעיניה של העיתונות המרוקנית. מבצע היציאה ההמוני העלה על סדר היום את הנושא היהודי בכלל ואת סוגיית ההגירה ממרוקו בפרט. כמו כן נידונה לראשונה בעיתונות תופעה שלא דובר בה קודם לכן: בעיית התאסלמותן של קטינות יהודיות ונישואיהן עם צעירים מוסלמים.

בד בבד עם זרם היציאה הגואה הרגישו ראשי הקהילה היהודית חזקים דיים כדי להיערך שיטתית, באופן מתוכנן ויזום נגד כל פרסום בכלי התקשורת שנראה להם כפוגע ביהודים. הדבר בא לידי ביטוי מובהק בביטאון הרשמי של הקהילה בשפה הצרפתית: *La voix des communautés* (קול הקהילות) שהקדיש את עמודיו למטרה זו.¹ העורך הצעיר ויקטור מלכא, יד ימינו של ראש הקהילה דוד עמר, עקב בקפדנות ובהתמדה אחר ביטויים בעיתונות המרוקנית, בעיקר בשפה הערבית, שכללו רמזים ונימות אנטי-יהודיים.² בכל חודש תרגם אותם והדפיסם בבולטין שהופץ בין מוסדות יהודיים לפי הזמנה.³ להערכתו, העיתון שביטא את הדעות השליליות ביותר על היהודים היה **אלעלאם** (העולם) של מפלגת אלאסתקלאל.⁴ אך גם בעיתונים כמו **אלמע'ריב אלערבי** (המערב הערבי) של התנועה העממית (Mouvement Populaire) שייצגה את הכפר המרוקני הברברי,⁵ השבועון הסטירי **אח'בר אדוניה** (חדשות העולם),⁶ העיתונים **אלמתיק** (האמנה), **תאוג'ה** (ההכתרה) ו**אשעב** (העם) ובשידורי הטלוויזיה היו לעתים ביטויים לא מחמיאים כלפי היהודים.⁷ מזכיר מועצת הקהילות היהודיות, דוד עמר,⁸ הסביר את מהות החיבור **הפרוטוקולים של זקני ציון** במאמר מערכת עם פרסום חלקים ממנו בעיתונות המפלגתית המרוקנית.⁹ העיתון **אלעלאם** פרסם מאמר ארסי מאת העיתונאי חסן שריף שכינה את היהודים בשמות גנאי

שהם קורבנותיה. אחרי שהזכיר את עמדתו האמיצה של מחמד החמישי כלפי היהודים בימי שלטון וישי, סיים את מאמרו בקריאה נרגשת ליהודי ארצו: "ארץ זו היא ארצכם. נולדתם בה ואתם חיים ועובדים בה בחופש ובשלווה. המשיכו בעבודתכם היומיומית כדי שלא תיפתח פרצה דרכה יחדרו אי הבנה וחשדנות. המדיניות שאימצה ארצנו להבטחת עצמאותה ולביסוסה זקוקה להתגייסות כל בניה כדי שתוגשם. לשם כך עלינו לצעוד קדימה יד ביד".¹⁸

ויקטור מלכא, שפיתח חושים מחודדים כלפי כל רמז אנטייהודי, לא חשך במחמאות לעיתונאי האמיץ עבד אסלאם חאג'י, שפרסם בעיתון בשפה הצרפתית *Maroc Information* (ידיעות מרוקו) מאמר ביולי 1963 למען שלום יהודי-ערבי ובגללו פוטר מעבודתו במשרד ההסברה. חאג'י קרא לסיום המלחמה בין הערבים לישראל ואף תבע את הפסקת פעילות הנאצים לשעבר במצרים.¹⁹ קודם לכן, בחודש מארס 1963, נזעק עיתונה הצרפתי של החזית להגנה על המוסדות התחוקתיים (FDIC) המקורב לארמון המלוכה, *Clarté* (בהירות), שהחליף את *Les Phares* (המגדלורים), להגנת היהודים ופרסם מאמר שבו הודגש כי מרוקו התנגדה לאפליה גזעית מאז ומתמיד. הוא הזכיר שיהודי ספרד המגורשים הגיעו למרוקו שאירחה אותם והגנה עליהם. היהודים עשו את מרוקו למולדתם וכפטריוטים תרמו בכל אמצעי שעמד לרשותם לטובת ארצם.²⁰

השבועון הצרפתי *Avant-Garde* של איחוד העבודה המרוקני (UMT), פרסם את דברי יריבו הפוליטי עלאל אלפאסי בפני 17 נציגי רשויות אזרחיות שהיהודי המרוקני הוא ד'מי. "האומר מרוקני, אומר מוסלמי. האזרחות המרוקנית נולדה על ידי הקולוניאליזם הצרפתי. המרוקני הוא בעצם מוסלמי: היהודי 'המרוקני' הוא רק ד'מי. מעתה אף אחד לא רשאי לקבל את האזרחות המרוקנית אם לא יתאסלם".²¹ הצהרה זו עוררה את זעמם של היהודים, שכן הייתה מנוגדת להצהרות המלך חסן השני ולעמדות אביו כי היהודים הם אזרחים מרוקנים לכל דבר. דברי אלפאסי היו תמוהים שכן שלושה חודשים קודם לכן, בסוף פברואר 1962, פרסם בעיתון מפלגתו הצהרה שהגירת היהודים היא תוצאה טבעית של כיבוד הזכות לחופש התנועה. מנהיג הקהילה דוד עמר כינה הצהרה זו "מגוחכת ואנכרוניסטית" וברוח מיליטנטית דרש את הכחשת השר. הוא הזכיר שבהזדמנות קודמת הצהיר מנהיג האסתקלאל באומץ לב בפני האיחוד הלאומי של הסטודנטים המרוקנים (UNEM), שהיהודי המרוקני הוא אזרח במלא מובן המילה ולפיכך זכותו ללכת לאן שהוא רוצה.²²

גם הסופר קרלוס דה נזרי ופעיל השמאל יהודה אזואלוס²³ נזעקו להגיב על הגדרות אלפאסי במאמרים שפרסמו בקול הקהילות. הם רגזו על השימוש במושג המפלה "ד'מי" כלפי יהודי מרוקו, הוכחה לכך שמנהיג האסתקלאל אינו רואה ביהודים אזרחים שווים וזכויות.²⁴ כותרת מאמרו האירונית של אזואלוס, מחסידי זרם ההשתלבות, הייתה: "עמדתו של ד'מי". הוא התקומם על שהצהרה באה מצד נציג מפלגה המכהנת בממשלה ועל כך שמנהיגה מתגאה בדבריו. אם הייתה זו הצהרת אדם אנונימי, כתב, הייתה זו הוכחה לגזענות מפגרת. אך בפי שר בממשלה הדבר דורש את התערבות בתי המשפט של המדינה. הוא קרא לגנות מעשים פסולים מסוג זה הפוגעים בביטחונה הפנימי של המדינה ופנה לראשי מועצת הקהילות לנקוט צעדים משפטיים על פגיעה באינטרסים מוסריים של הקהילה. דרישת

כרוז של אגודת אלוּיפאק בשלוש שפות, פברואר 1966

מוסלמים את ההיסטוריה של האסלאם ואת דתו ושאל אם תצלח דרכו של עם זה כאשר יהודים מלמדים את דתו. בתגובה למאמר השיב ביטאון הקהילה שבפקולטה לספרות באוניברסיטת רבאט מלמדים מורים מוסלמים את השפה העברית.¹⁶ העיתון **אלאסלאם אלאיפריקי** (האסלאם האפריקאי) נטפל ליום כיפור ולראש השנה בטענות נואלות על בתי הקפה שברחוב הראשי שברבאט, "רנסנס", "אלזס" ו"אמבסדור", שנסגרו ל-48 שעות מפני שבעליהם יהודים. הוא התלונן על כך שלקוחות בתי הקפה אינם יכולים לשתות קפה מפני שהיהודים בכל העולם חוגגים את ראש השנה. לדבריו אין ליהודים רשות למנוע מלקוחותיהם שתיית קפה, בייחוד מפני שכל העובדים מרוקנים מוסלמים. לאחר מכן טען שהיהודים מזדהים בתפילותיהם עם החלומות הציוניים ומבקשים מאלוהים, מעומק לבם, שיקיים את שאיפתם לראות את ישראל משתלטת על אדמה ערבית באימפריה שתשתרע מן היאור עד הפרת.¹⁷

"היהודים – קורבן של טעות גסה"

לעומת גילויים אנטייהודיים אלה פרסם העיתון הכלכלי **איזדיהאר אלמע'ריב** (פריחת המערב) מאמר מפורט בשם "מחלוקת על קברן", המגחך על פרסום תמונת קצין צה"ל בעיתון **אח'בר דוניה**: "מטרנתו למנוע פגיעה באחדות הקיימת בין הקהילות כדי שלא יעמידו בספק [את] הזכויות המובטחות בחוקה המרוקנית. אחדות זו הושגה בעמל רב וידיה זה חמור אם נרשה למישהו לפגוע בה. היהודים עמדו להיות קורבן של טעות גסה ועלינו להזכיר להם שאין אצלנו גזרות מפלות כלפיהם". העיתון קרא ליהודי מרוקו להשתלב בחיים הציבוריים והפוליטיים של מרוקו בעידן החוקה הדמוקרטית החדשה ולא רק בחייה הכלכליים. ברומזו לפעילות הציונית במדינה, ציין: "הקומדיה של אזרחות כפולה היא מניפולציה שאין לה סיכוי". העיתון ציין כי במשרות הציבוריות הבכירות יש יהודים רבים והזכיר את רגישותם לביטויים פוגעים כלפיהם. לדברי כותב המאמר נוטים מיעוטים לראות בכל מריבה חסרת ערך מזימה מתוכננת או מדיניות יזומה

DEMENTEZ M. LE MINISTRE

LE DOSSIER DES CONVERSIONS

ET LE CONCILE DES RABBINS?

La voix des COMMUNAUTÉS

ORGANE MENSUEL DE LA FÉDÉRATION DES COMMUNAUTÉS ISRAËLITES DU MAROC

12, Chemin El Amir Moulay Abdallah - CASABLANCA

Directeur: David AMAR

Numéro 57

Mois de sortie: N° 16 - Juin-Juillet 1955

UN DEMENTI S.V.P. ?

Le dossier des conversions

130.000 JUIFS AU MAROC
20.000 EN ALGÉRIE
30.000 EN TUNISIE

Les anti-juifs se portent bien, merci pour eux

Des Citoyens ou des Dimmils ?

Le concile des rabbins

La semence léguée à...

par nos lecteurs par Carlos de Nesry

par David AMAR

LA VOIX DES COMMUNAUTÉS

קול הקהילות

Numéro 57

DECEMBRE 1955

ORGANE MENSUEL DU CONSEIL DES COMMUNAUTÉS ISRAËLITES DU MAROC

12, rue Abdou - CASABLANCA

LE D' LEON BENZAQUEN
MINISTRE DES P. T. T.

VERS L'APAISEMENT

DÉCÈS DE M. BECKELMAN

Le Prix Goncourt et la province juive de France

Les anti-juifs se portent bien, merci pour eux

Des Citoyens ou des Dimmils ?

Le concile des rabbins

La semence léguée à...

par nos lecteurs par Carlos de Nesry

par David AMAR

התואר "עאלם" (חכם דת), לחתום על כתב התחייבות לצייט לכל הוראות הנציבות ולהימנע מדרישות המנגודות לעמדותיה. השלושה סירבו לחתום ולא קיבלו תואר. עם מנהיגים מרוקנים נוספים הושפע אלפאסי ממחמד עבדוה המצרי ומתורת הסלפיה, והוקסם מרעיונותיו הלאומיים של שכיב ארסלאן הסורי. מחשש למעצר בתואנה של הסתה נגד הנציבות בהרצאותיו, עזב את הקראווין ונסע לפריס לחודשים אחדים עד ינואר 1934. עם שובו התקבל לשיחה אצל הסולטאן. הרצאותיו, מאמריו ושירתו הלהיבו את הנוער המוסלמי. עקב הפגנות נגד הנציבות הצרפתית בשנת 1937 הוגלה לכפר קטן בגבון. בכפר התוודע לדוקטור שווייצר והתחיל ללמוד צרפתית בגיל מבוגר, שפה שסירב ללמוד קודם לכן מטעמים אידאולוגיים. הוא נשאר בגלות יותר מתשע שנים, עד שנת 1946. עם שובו למרוקו התמנה למזכיר הכללי של מפלגת האסתקלאל שנוסדה בהעדרו, ב-11 בינואר 1944. כשנה לאחר מכן יצא לגלות מרצון בקהיר ונשאר שם עוד תשע שנים עד לעצמאות מולדתו. בקהיר פרסם את ספרו ביקורת עצמית (1952) שפיתח בו את התפיסה הפולית הרואה באסלאם את התשובה לשאלות המדיניות, החברתיות והדתיות המעסיקות את החברה המרוקנית. עם קבלת העצמאות לא העניק לו המלך מחמד החמישי

אזאלוס להעמיד לדין את מנהיג האסתקלאל צוטסה בהנאה רבה בעיתוני השמאל.²⁵

גל התאסלמות

יותר מגילויי הגזענות בעיתונות הערבית העסיקה את היהודים תופעה חדשה: גל התאסלמות של נערות יהודיות, שלחלקן לא מלאו עשרים, אשר נותקו ממשפחותיהן. מקרה שזכה לפרסום רב היה מעשה חטיפתה של מזל פרוג'ה והסתרתה. הודות להתערבות ראשי הקהילה שוחררה הנערה והוברחה לישראל.²⁶ ירחון הקהילה הקדיש גיליון מיוחד לסוגיית המרת של תל קטינות יהודיות בעידוד משרד הדתות והחבוס (נכסי מוסדות הדת - הוואקף) בראשות מנהיגה ההיסטורי של האסתקלאל, עלאל אלפאסי.

אלפאסי נולד במשפחת נכבדים שהגיעה לפאס מאנדלוסיה. בבית אביו מצויה אחת הספריות הפרטיות החשובות ביותר לכתבי יד עתיקים במדינה. הבן עלאל היה חניך מדרשת הקראווין היוקרתית בפאס במשפט אסלאמי ובגיל 24 החל ללמד בה את תולדות האסלאם ואת חיי מחמד. בדצמבר 1932 זימנה מועצת המדרשה אותו ושניים מחבריו בהוראת הנציבות הצרפתית ודרשה מהם, תמורת קבלת

LETTRE OUVERTE A M. ALLAL EL FASSI

par
Victor Malka

La voix des COMMUNAUTÉS

ORGANE MENSUEL DU CONSEIL DES COMMUNAUTÉS ISRAËLITES DU MAROC
FONDÉ EN 1952 Directeur : David AMAR

Message de M. Allal El Fassi

Cher Monsieur le Ministre,
C'est avec un intérêt particulier que j'ai lu votre message paru dans le numéro de septembre de "La Voix des Communautés".
Je suis heureux de constater que vous avez bien compris l'importance de la question des conversions et que vous avez pris des mesures pour y répondre.
Cependant, je tiens à souligner que la conversion n'est pas une simple affaire administrative, mais qu'elle implique des aspects religieux et sociaux complexes.
Il est donc essentiel que les autorités compétentes continuent de travailler en étroite collaboration avec les communautés religieuses pour garantir que le processus de conversion soit équitable et respectueux des traditions.Je vous remercie de votre attention et de votre engagement.David Amar

Le vrai sacrifice

Par le Rabbin André CAZOU
Rédactionnel au Département de la Halakha du Centre de la Communauté Israélite de France.
Lorsqu'on parle de sacrifice, on pense généralement à un acte volontaire et noble, souvent lié à une cause noble. Cependant, dans le contexte religieux, le sacrifice a une signification plus profonde.
Il s'agit d'un acte de dévotion et de respect envers Dieu, qui implique l'abandon de quelque chose de précieux pour se consacrer à l'accomplissement de ses commandements.
Le vrai sacrifice n'est donc pas seulement un acte matériel, mais un acte du cœur. C'est la volonté de se consacrer à Dieu et à son peuple, de surmonter les difficultés et de rester fidèle à ses principes.
C'est ce qui rend le sacrifice véritablement noble et digne de respect.

Message

David Amar
Cher Monsieur le Ministre,
Je tiens tout d'abord à vous remercier pour votre message paru dans le numéro de septembre de "La Voix des Communautés".
Je suis heureux de constater que vous avez bien compris l'importance de la question des conversions et que vous avez pris des mesures pour y répondre.
Cependant, je tiens à souligner que la conversion n'est pas une simple affaire administrative, mais qu'elle implique des aspects religieux et sociaux complexes.
Il est donc essentiel que les autorités compétentes continuent de travailler en étroite collaboration avec les communautés religieuses pour garantir que le processus de conversion soit équitable et respectueux des traditions.Je vous remercie de votre attention et de votre engagement.David Amar

Quand la T.V. marocaine fait de "l'islam de longage"

David Amar
Lorsqu'on regarde la télévision marocaine, on est frappé par la présence constante de messages religieux. Ces messages, souvent présentés de manière simplifiée et parfois déformée, visent à éduquer le public sur les principes de l'islam.
Cependant, il est important de noter que ces messages ne sont pas toujours basés sur une compréhension approfondie de la religion. Ils peuvent parfois véhiculer des idées fausses ou des interprétations erronées.
Il est donc essentiel que les autorités compétentes prennent des mesures pour garantir que ces messages soient basés sur une compréhension correcte de l'islam et qu'ils soient présentés de manière équilibrée et respectueuse.

Le dossier des conversions

David Amar
La question des conversions a toujours été un sujet sensible et complexe. Elle implique des aspects religieux, juridiques et sociaux. Il est donc essentiel que les autorités compétentes prennent des mesures pour garantir que le processus de conversion soit équitable et respectueux des traditions.
Cela implique également de travailler en étroite collaboration avec les communautés religieuses pour garantir que le processus de conversion soit basé sur une compréhension correcte de la religion et qu'il soit présenté de manière équilibrée et respectueuse.

UN REGIME DE LIBERTE AU MAROC

David Amar
Le Maroc est un pays riche en traditions et en culture. Cependant, il est important de garantir que ces traditions et cette culture soient préservées tout en permettant au pays de progresser et de prospérer.
Cela implique de mettre en place un régime de liberté qui permette aux citoyens de vivre en paix et en harmonie, tout en respectant les principes de la religion et de la culture marocaine.

Message

David Amar
Cher Monsieur le Ministre,
Je tiens tout d'abord à vous remercier pour votre message paru dans le numéro de septembre de "La Voix des Communautés".
Je suis heureux de constater que vous avez bien compris l'importance de la question des conversions et que vous avez pris des mesures pour y répondre.
Cependant, je tiens à souligner que la conversion n'est pas une simple affaire administrative, mais qu'elle implique des aspects religieux et sociaux complexes.
Il est donc essentiel que les autorités compétentes continuent de travailler en étroite collaboration avec les communautés religieuses pour garantir que le processus de conversion soit équitable et respectueux des traditions.Je vous remercie de votre attention et de votre engagement.David Amar

Le Comité Israélite de Tétouan offre un "Seffer Tora" à L'OST

David Amar
Le Comité Israélite de Tétouan a récemment offert un "Seffer Tora" à l'Organisation Sioniste de Tétouan (OST). Ce geste symbolique vise à renforcer les liens entre les communautés juives et sionistes de la région et à promouvoir la coopération et la collaboration.

SPECIAL COMMUNAUTÉS

ORGANE MENSUEL DE LA FEDERATION DES COMMUNAUTÉS ISRAËLITES DU MAROC
12, Chemin El Amir Moulay Abdellah - CASABLANCA Directeur : David AMAR

Entretien avec Albert MEMMI

Albert MEMMI

LE DOSSIER DES CONVERSIONS

Un des problèmes les plus délicats de notre société est celui des conversions. Cette question, qui touche à la fois à la religion et à la culture, est souvent abordée de manière simplifiée et parfois déformée.
Il est donc essentiel que les autorités compétentes prennent des mesures pour garantir que le processus de conversion soit équitable et respectueux des traditions. Cela implique également de travailler en étroite collaboration avec les communautés religieuses pour garantir que le processus de conversion soit basé sur une compréhension correcte de la religion et qu'il soit présenté de manière équilibrée et respectueuse.

Où est le problème ?

David Amar
Dans le plus grand respect de son statut, le Grand Rabbin de Maroc a récemment adressé un message aux communautés juives de Maroc. Ce message vise à clarifier les positions de la communauté juive sur la question des conversions et à promouvoir la coopération et la collaboration avec les autorités compétentes.

M. SMIREZ BENNANI

président de la Fédération Royale Marocaine de Basket Répond à "AKHBAR ED-DOUNIA"
M. Smirez Bennani, président de la Fédération Royale Marocaine de Basket, a récemment répondu à une question posée par "AKHBAR ED-DOUNIA" concernant la question des conversions. Il a souligné l'importance de garantir que le processus de conversion soit équitable et respectueux des traditions, et a appelé à une collaboration étroite entre les communautés religieuses et les autorités compétentes.

M. SMIREZ BENNANI

ב"עית ההתאסלמות" בקול הקהילות

תפקיד מיניסטריאלי ול"ועים" (מנהיג) לא הייתה ברירה אלא לצאת שוב "לנשום" את אוירתה התרבותית של קהיר ולהביע בכך את אכזבתו מן היחס אליו. בבירת מצרים פרסם מאמרים ונשא נאומים אירידנטיים על השטחים ממרוקו שנשארו בשליטה ספרדית: סבתה, מלייה והאיים מול אלחוסמה. הוא דרש לצרף למרוקו את שטחי איפני שבדרום ואת הסחרה המערבית ותבע לבצע תיקוני גבול בשטח אלג'יריה. קבלת העצמאות חידדה את חילוקי הדעות בינו ובין צעירי האסתקאלאל בראשות מהדי בן ברפה וחבריו, שיסדו בנובמבר 1959 את האיחוד הלאומי של הכוחות העממיים. בשנת 1961 מינה אותו מחמד החמישי לשר לעניינים אסלאמיים.²⁷
הקהילה היהודית תקפה את השר לעניינים אסלאמיים החדש מפני שפרסם בעיתון מפלגתו אלעלאם כמעט מדי יום תצלומי נערות יהודיות, תחת הכותרת "מתאסלמות". גיל הצעירות היה לרוב פחות מעשרים שנה והן נישאו לצעירים מוסלמים ללא ידיעת הוריהן. אחרי שהתאסלמו הוריהן לא הורשו להשיבן לבתיהן.²⁸ הביתן של משרד הדתות והחכום ביריד הבינלאומי השנתי בקזבלנקה הוקדש ברובו להצגת תצלומי היהודיות שבחרו בדת האסלאם.²⁹ הקהילה פרסמה דוח בסוגיה משפטית זו בביטאון קול הקהילות. המסמך פתח

גם צעיר מוסלמי בן 18 מפאס בשם בן זכיר שהתגייר ואיש לא מחה על כך. השר חזר על עמדתו לשוויון זכויות מלא לכול. אין שני סוגי אזרחים – יש רק סוג אחד, המרוקני, ואין אפליה גזעית במרוקו כיוון שהיא מנוגדת לטבעו של העם המרוקני ולמנטליות שלו. כראיה הוא הזכיר את מספר הפקידים הבכירים היהודים במנהל המדינה. יתר על כן, על בסיס עקרונות החופש והדמוקרטיה המנחים את דרכו אין הוא מתנגד לזכותם של יהודים לעזוב את מרוקו אם רצונם בכך.³⁸

בסוגיית הדימי אלפאסי לא הכחיש את דבריו, אך ציין שאין להבין לא נכונה את המושג ואין לראות בו פגיעה, שכן בחוק האסלאמי יש לדימי זכויות יתר שלא מוענקות לשאר האזרחים. הלא מוסלמי המבקש לחיות בקהילה המוסלמית מוגן על ידי הדיימה, שמשמעותה התחייבות המדינה המוסלמית בשם האלוהים להגן על זכויותיו החברתיות והדתיות של המיעוט. בשל כך אין מחייבים את אנשי המיעוט להילחם לצד המוסלמי במלחמת מצווה אם הם לא רוצים בכך. הדימי משלם מס למדינה המוסלמית ומקבל את אותן זכויות וחובות כמו המוסלמי. אף שהחוק האסלאמי התפרש לרעה על ידי נציגי הקולוניאליזם, העולם המוסלמי תומך מרצון בתאוריות המודרניות של מושג האזרחות הכולל מיזוג כל יסודות האוכלוסייה בקהילה לאומית אחת.³⁹

ויכוח פנימי

הוויכוח הבינידתי בין מוסלמים ויהודים בחברה המרוקנית הוליד בעקיפין ויכוח פנימי בקהילה היהודית. תחושת התרופפות הקשר לדת בתוך הקהילה שהתעוררה עם פרשת ההתאסלמויות עודדה את הכותב ויקטור אמיל (ויקטור מלכא) לפרסם התקפה נגד צעירים יהודים המתרחקים מן היהדות וסוגדים לאירופה. הדבר בלט בייחוד בימי שבת אחר הצהריים כשהציפו צעירים את רחוב בלו פסקל (Blaise Pascal) שברובע סן ז'רמן של קזבלנקה, אשר אותו כינה "בבל של כל החטאים".⁴⁰ מלכא שוב נדרש לנושא התרחקות הנוער מענייני הקהילה במאמר בשם "אדישות או זלזול" (שתמך כמובן במסקנות ויקטור אמיל) וזכה לשני מאמרי תגובה מאת ז'אן זקלאד וכותב שחתם בשם "איקס". השניים הגנו על הנוער היהודי ועל ערכיו.⁴¹ למרות האזטיגויות מהתקפותיו של עורך ביטאון

עורך ויקטור מלכא, עורך קול הקהילות

עלאל אלפאסי, שר הדתות ומנהיג האסתקלאל

דוד עמר, מזכיר מועצת הקהילות היהודיות במרוקו

שלא התכנסה זה זמן רב. ביטאונה של מפלגת השמאל **אתחרייר** (השחרור) פרסם גרסה משלו על ההתאסלמויות בעידוד יריבו הפוליטי. לדבריו, הצעירות היהודיות מתאסלמות כדי לזכות בדרכון מטעם משרד "סי עלל" (האדון עלאל) כדי לעלות לרגל לכאורה למכה ותחת זאת נוסעות לישראל.³²

המשפטן קרלוס דה נזרי נדרש אף הוא לבעיה מטרידה זו. לדבריו, ילדות יהודיות נחטפות באורח מסתורי ומובלות לאזור מגורים מוסלמי, שם כופים עליהן להינשא ולהתאסלם. גל פחד שטף את הקהילה, שהרגישה חסרת אונים. דה נזרי טען שלקהילה אין אמצעי הגנה יעילים שכן אין מענה בחוק המרוקני לבעיה זו והשופטים פוסקים כראות עיניהם. לכן אין ברירה אלא לקוות שהבעיה תיפתר לפי אמנת האו"ם לזכויות האדם שמרוקו חתומה עליה. לדבריו הרצון להגר בקרב היהודים מעולם לא היה כה חזק. הוא הזכיר את סיפורה של הצעירה סול (סוליכה) חתשואל שנחטפה וגוירה בראשית המאה בפאס אך המשיכה לשמור על דתה בעתה. עקב התעקשותה לשמור על יהדותה ערפו את ראשה בכיכר העיר. "סוליכה הצדיקה" נעשתה לסמל ולאגדה בקרב יהודי מרוקו.³³

פקיד מרוקני בכיר טען בפני נציגי הקהילה שהיהודים אינם מוחים כאשר יהודיות מתחננות עם נוצרים, אך נזעקים בעת חתונה עם מוסלמי. עיתון הקהילה השיב שהם מוחים מפני שמדובר בקטינות שגילן מתחת לגיל עשרים. נציגי משרד הדתות השיבו שהאסלום נעשה בהסכמה, ללא לחץ ותוך מודעות מלאה של הנוגעים בדבר.³⁴ כיוון שאלפאסי לא מצא לנכון להכחיש את דבריו, פרסם עורך ביטאון הקהילה ויקטור מלכא מכתב גלוי לשר. הוא הכחיש את הידיעה כאילו ראשי הקהילה מתכוונים לתבוע את העמדתו לדין ושאל אם בא הקץ לתור הזהב מתקופת אלן יפאק (ההבנה היהודית-מוסלמית) אחרי העצמאות.³⁵ אמנם בפועל זוכים היהודים לשוויון זכויות מלא, אך דברי השר עלולים להסית להידרדרות המצב. העורך הזכיר את הצהרתו של המלך חסן השני בהיותו ירוש העצר: "אין אני רוצה לשמוע על מוסלמים ויהודים אלא על מרוקנים בלבד".³⁶

עלאל אלפאסי לא הכחיש את דבריו, אך בהמלצת מנהיג מפלגת השמאל, עבד ארחים בועביד הזמין את ויקטור מלכא לשיחה. מלכא חשש מאוד מפגישה זו עם מנהיגה ההיסטורי של האסתקלאל שהיה סמל האיום על היהודים. הוא חשש ממצער, אך אור אומץ ונפגש עם השר. בפגישתם, שנמשכה חמישים דקות, טען אלפאסי שמשרדו אינו עוסק בתעמולה אלא בפרסום המידע שמוסריים לו בתי הדין של הממלכה. אין הוא מתנגד להמרות דת מרצון של שני הצדדים כמו במקרה של ז'אן בן עבד אלג'ליל שהמיר את דתו והפך לכוומר.³⁷ היה

קציני צה"ל ברחובות רבאט (צילום בעיתון אה'בר אדוניה)

רישום של אלפרד דהדונק, "הוצאתה להורג של סול חתשואל" במוזיאון הלובר בפריס

ציור של אלפרד דהדונק, "הוצאתה להורג של סול חתשואל" במוזיאון לאמנות ולהיסטוריה של היהדות פריס

היהודית. הדבר נכון גם לגבי התנועה העממית בראשות מחג'ובי אחרון, שייצגה את דוברי הברברית בכפרי האטלס, שאף לה היו קשרים חיוביים עם ארגונים יהודיים עולמיים. אך מכיוון שמפלגה זו הייתה באותו זמן באופוזיציה, לא היססו עיתונאים לתקוף את חופש היציאה של היהודים ממרוקו, בעיקר כאשר היה ברור לכול שפני היוצאים לישראל. למרות גילויים אלה בעיתונים אחדים החברה המרוקנית המוסלמית בכללותה, כולל הנהגתה המדינית וראשי מפלגותיה, גילו לרוב יחס אוהד ליהודי המדינה שאף קודמו לעמדות בכירות במנהל הציבורי.

מעניינת במיוחד עמדתם של מנהיגי הקהילה היהודית ושכבת האינטלקטואלים שבה. תומכי הארמון ותומכי השמאל, תומכי הבדלנות האתנית וחסידיו ההשתלבות בחברה המרוקנית, כולם ללא הבדל פוליטי או מפלגתי נזעקו להגן על זכויות היהודים ועל זכותם לחופש תנועה. העיתונאי ויקטור מלכא טרח ללא לאות לגלות כל סממן, ולו הקטן ביותר, של ביטוי עיתונאי שיכול להתפרש כמפלה יהודים. כאשר מסר לי בראיון את רשמיו מתקופה זו הוא חזר והודה שהאווירה הכללית המסתמנת ממאמריו בעיתון קול הקהילות באותה תקופה אינה משקפת את המציאות במרוקו ושהאנטישמיות לא הייתה כה חריפה כפי שהיא עלולה להצטייר ממאמריו. המאמרים פורסמו עקב זימת המוסדות היהודיים לאתר באמצעותם כל אזכור שיכול היה להשתמע ממנו נימה הפוגעת ביהודים, בציונות או בישראל. מלכא עשה שימוש נרחב בחומר שתרגם מן העיתונות הערבית. עם זאת הוא מציין שבאותה תקופה היה משוכנע בעמדותיו ואף שאין לטעון שהייתה אנטישמיות במרוקו באותה תקופה, "הקהילה הייתה מלאה חששות מתופעות אנטישמיות, אף שלא התרחשו הלכה למעשה".⁴⁶

הקהילה על הצעירים היהודים שב מלכא לטפל בנושא במאמר בשם "הצעירים והאחרים או עידן החברה". הוא קונן על העדר אידאלים בקרב הנוער, על ההתרחקות מערכי המוסר ועל דור הבנים המעמיד בספק את חלומות הוריהם. הצעירים לדבריו חולמים רק על עושר בעולם חומרי ורציונלי שלמשורר אין קיום בו. דור ה"יה"ה" לדבריו הבשיל בטרם עת. זהו דור ללא שמחת חיים, לא מחייך ולא צוחק.⁴² ב"שבוע הערביזציה", שמטרתו הייתה לקדם את תהליך השימוש בשפה הערבית בחיים הציבוריים ונערך בראשית ינואר 1963, הושמעו תביעות לביטול המעמד המיוחד של השפה הצרפתית במדינה. הושמעה אף דרישה לביטול לימוד הצרפתית בבתי הספר היסודיים, דבר שהוסיף דאגה בקרב היהודים שהתלבטו בסוגיית עתידם במדינה.⁴³ שבוע אחר שאלפאסי יזם הוא "שבוע פלסטיני", שנערך במאי 1964. בהודעה לעיתונות הילל אלפאסי את היהדות ותמך בשוויון זכויות מלא ליהודים אך קרא להם להתנגד להגירה ממרוקו. הוא פנה אליהם ליטול חלק ככל שאר האזרחים בחיים הפוליטיים במדינה.⁴⁴ ימים אחדים לאחר מכן תקף את הממשלה המרוקנית המעניקה העדפות ליהודים.⁴⁵

גילויים אנטייהודיים רבים בעיתונות הערבית במרוקו יש לפרש בהקשר למאבק הפוליטי הפנימי בין ארמון המלוכה ותומכיו לבין מפלגות האופוזיציה. ההסכם החשאי עם נציגי ישראל בתיווכם של אישים בקהילה היהודית היה ידוע רק לשרים מעטים ונעלם מעיניהם של ראשי האופוזיציה השמאלית ושל מפלגת האסתקלאל הימנית. למרות אהדתם של ראשי מפלגת השמאל, ובעיקר הקשרים שניהל מנהיג השמאל מהדי בן ברכה עם ישראלים רבים, לא נמנע עיתון מפלגתו אתחרייר מלתקוף את הארמון ואת מדיניותו בתחום ההגירה

הערות

1. *La Voix des communautés* היה ביטאון מועצת הקהילות היהודיות. החל להופיע בפברואר 1950, בניהולם של ז'אק דהן ויצחק בן עבו. עד עצמאות מרוקו יצאו לאור 58 גיליונות שנערכו ברבאט. מגיליון 18, בפברואר 1952, הצטרף לניהול העיתון ז'אק רפאל אוהנה מרבאט, שהיה חבר ועד קהילת מכנאס, נציג בוגרי כ"ח (כל ישראל חברים, אליאנס), ואוהד התנועה הלאומית המרוקנית. ב־15 בפברואר 1961 יצא העיתון בגרסה חדשה בניהולו של דוד עמר ובעריכת אדמון סויסה, בהשתתפותו הקבועה של מרק סבח. מגיליון 14 באפריל 1962 היה ויקטור מלכא העורך הראשי. לצד שמו הצרפתי היה לעיתון גם שם בעברית; העמוד האחרון בו הוקדש למאמרים בערבית שהופנו לקובעי המדיניות המרוקנית. העמוד הערבי הפסיק להופיע מגיליון 16 (יולי 1962) בגלל קשיים תקציביים. בחודשים מאי-יוני 1962 (מספר 15) יצא גיליון מיוחד בנושא גיור נערות יהודיות. למעשה יצאו כארבעה גיליונות רצופים שהוקדשו לנושא. עוד הוצאה מיוחדת התפרסמה בוועידת האחדות שבה הושגה פשרה בין מועצת הקהילות לבין קהילת קזבלנקה בגיליון 24. במאס 1963 עברה מערכת העיתון מרבאט לקזבלנקה. הירחון פסק להופיע ללא הודעה מוקדמת ב־29 באוקטובר 1963, אחרי 29 גיליונות. החל מפברואר 1961 אפשר למצוא בירחון בעיקר מאמרים בנושאי תרבות עברית וצרפתית מפרי עטם של מרק סבח, אברהם יצחק לרדן, שרל בן־סימון, גד עמר, שמואל פינטו, יצחק דוד עבו, קרלוס דה נורי, יצחק לוי, אמיל אמויאל, קרלו בנג'וי, אדמון סויסה, לאון אשכנזי, ג'ו לוי, אנדרה סויסה, ג'ורג' בוטבול, ז'אן זקלד, אברהם זגורי, מישל אוחיון, מוריס לסרי, אנדרה זאוי, י' מדיוני, יהודה אזואלוס, ק'נה אוהנה, ארנולד מנדל ואנג'ל בווארדר.
2. ויקטור מלכא נולד בשנת 1938 ברבאט. עד שנת 1958 למד בבית המדרש לרבנים בעיר לקבלת תואר מוסמך לדיינות. אביו משה מלכא, יליד תודעה, היה דיין בבני מלאל. אחרי שעלה לישראל התמנה לאב בתי הדין של פתח תקוה וחבר מועצת הרבנות הראשית. בשנת 1960 החליט מלכא לעזוב את תחום הרבנות וללמוד עיתונאות במרכז להכשרת עיתונאים (Centre de Formation de Journalistes) בפריס. עם שובו למרוקו בשנת 1961 הפיץ בולטין משוכפל ובו תרגום מאמרים מן העיתונות הערבית שנמצאו בהם הערות או דעות שליליות על היהודים. הבולטין נשלח למנויים יהודים, בעיקר לראשי מוסדות. כשנה לאחר מכן התמנה לעורך הירחון קול הקהילות ובמקביל שימש נציג של ה־Jewish Telegraphic Agency. רשת המוסד במרוקו, "המסגרת", ניסתה לגייסו לפעילויותיה באמצעות עורכת דין יהודייה מקזבלנקה לפני טביעת הספינה "אגוז". בתקופת ההגירה הקולקטיבית (מבצע יכין) נפגש מלכא ביוזמת סלומון בן־ברוך עם שליח "המסגרת" שמואל ניוטוב, אך בגלל קשריו עם מוסדות מרוקנים רשמיים לא הסכים לשתף פעולה. מלכא פרסם ספרים רבים בנושאי הגות יהודית ושימש בשנות השבעים כתב קול ישראל בפריס. כן פרסם שני ספרים על יהדות מרוקו: *David Amar ou la passion d'agir*, Paris, Biblieurope, 2003 *La mémoire brisée des Juifs du Maroc*, Paris, Entente, 1978, (ראיון עם ויקטור מלכא במשרדו בפריס, 31 במאי ו־15 ביוני 2000). לאחרונה פרסם ספר ובו פנייה לחבריו המוסלמים במרוקו לאומץ ולגנות את הטרור ואת האנטישמיות: *Avons-nous assez divagué... lettre à mes amis musulmans*, Paris, Albin Michel, 2006
3. שליח "המסגרת" פנחס קציר שהגיע למרוקו בראשית שנת 1959 מזכיר בולטין אחר שהוציא לאור עיתונאי מוסלמי חבר מפלגת השמאל, שהפיץ קטעי עיתונות שהיו עשויים לעניין ארגונים זרים ושגרירויות במרוקו. קציר נעזר בבולטין זה בדיווחיו למטה בפריס. העיתונאי הגיע גם למשרד היא"ס והציע מנוי לאנשי. שיחה עם פנחס קציר, תל־אביב, 27 ביולי 2000.
4. מפלגת האסתקלאל (העצמאות) נוסדה אחרי פרסום מגשר העצמאות ב־11 בינואר 1944 בעיר פאס. על המגשר חתמו 58 צעירים שהקימו בשנת 1934 את פעולת העם, מפלגה שדרשה רפורמות בשלטון החסות הצרפתית. בראש האסתקלאל עמדו אלאל אל־פאסי ואחמד בלפראג'. ראשי המפלגה היו בעלי דעות אסלאמיות מסורתיות, הושפעו מזרם הסלפייה המזרח תיכוני, אך ביקשו להכניס מודרניזציה לפי רוח הזמן.
5. עיתונו של מנהיג המפלגה מחג'ובי אחרדן, שניהל קשרים חיוביים עם מוסדות יהודיים, גינה אישיות בכירה בעיר אספי שגילה יחס חיובי מדי ליהודים וטען
- שכל הפקידות במשרדים הממשלתיים בעיר הן יהודיות. קול הקהילות, גיליון 16, יולי 1962.
6. התגובה הארסית של העיתון באה בעקבות ניצחון קבוצת כדורסל יהודית ממועדון "חברת שרל נטר" על קבוצה מוסלמית. קול הקהילות, גיליון 14, אפריל 1962. *S. Benbaruk, Trois quart de siècle pêle-mêle, Maroc, Canada, 1920-1950, Quebec 1990, pp. 20-22*
7. ב־27 בספטמבר כינה בדרך הטלוויזיה המרוקני את בן שיחו "חזיר יהודי". ירחון הקהילה גינה את הדברים, אך קוראים כתבו לעיתון תגובות שלדעתם אין לראות בכך התבטאות אנטישמית. אחת ממנויות הירחון הזכירה את השחקן בשיר בן־עלי מחקה דמות יהודי בשם משה ומשמיע קללות חריפות נגד המוסלמים מבלי שאיש ראה לנכון למחות על זה בעיתונים. קול הקהילות, גיליונות 17, 18, ספטמבר ואוקטובר 1962.
8. דוד עמר (1921-2000) נולד בסטאט, שם כיהן סבו כראש הקהילה. עבר לקניטרה בשנת 1942 וניהל בה את חברת Comptoir Français du Maroc, היום Orbonor, שעסקה בסחר תבואות. בדצמבר 1951 נבחר לסגן גזבר פדרציית בוגרי כ"ח בראשות לזר קונקי מרבאט. יצר קשר עם ראשי האסתקלאל בעיר וסייע להם במאבקם לעצמאות. אחרי קבלת העצמאות נאלץ נשיא קהילת קניטרה, ג'ורג' בן־עבו, להתפטר בגלל אזרחותו הצרפתית ובמקומו נבחר עמר שפעל בתנועת הוויפאק שתמכה בהשתלבות היהודים בחברה המרוקנית. בשנת 1957 נבחר עמר למזכ"ל מועצת הקהילות היהודיות, אך פינה את מקומו אחרי זמן קצר ליוסף ברדוגו ממכנס ובאפריל 1958, אחרי שנה מחוץ לתפקיד, שוב נבחר למזכ"ל. לפני שעזב את מרוקו בשנת 1957, המליץ אלפונסו סבאח לנציגי המוסד ליצור קשר עם עמר ועם סם בן־אזראף ולהסתייע בהם. משנת 1958 היה עמר בקשר עם שליחים ישראלים. במאס 1960 הוזמן לביקור חשאי בישראל. במאס 1963, אחרי שנים שנמנע מפעילות מפלגתית, הצטרף לחזית להגנה על המוסדות התחוקתיים (FDIC) עם הקמתה. ב־13 באוקטובר 1963 נבחר לבית היועצים שהוא הסנט המרוקני החדש (Chambre des Conseillers du Royaume) ולמלא מקום נשיא לשכת המסחר והתעשייה ברבאט. עם מות יצחק כהן־אוליבר, בשנת 1968, נכנס לשותפות עסקית עם מולאי עלי, בן דודו של המלך חסן השני. באפריל 1971 בא עמר לישראל ונפגש עם גולדה מאיר אחרי ההפגנות של הפנתרים השחורים בירושלים. גולדה הציעה לו להביא משקיעים יהודים ממרוקו שיהפכו למנהיגי הקהילה והוא ארגן משלחת שעבדה, בסיועו של עוזי נרקיס, יושב ראש מחלקת העלייה בסוכנות היהודית, על פרויקט להקמת קונצרן כלכלי דוגמת קונצרן "כלל". בשנת 1972 היה עמר מעורב במשפטי שחיתות בפרשת פנאם (PANAM) עם שישה שרי ממשלה ואיש העסקים ברנאר לוי. הוא הואשם בקבלת שוחד מחברה גרמנית שבנתה מפעל לייקום סוכר ונאלץ לברוח ממרוקו אחרי שהוזהר מראש שהוא עומד להיעצר. דוד עמר וברנאר לוי זוכו מטעמי התיישנות ועמר חזר אחרי כשנה למרוקו. אחרי המעצרים הוא נאלץ להתפטר מתפקידו כמזכ"ל מועצת הקהילות ופינה את מקומו לג'ורג' ברדוגו ממכנאס. אחרי מות השר לשעבר לאון בן־זקן במאי 1977, שוב נבחר למזכ"ל המועצה. משלחת בראשותו השתתפה לראשונה כמשקיפה בדיוני הקונגרס היהודי העולמי שקיבלה באוקטובר. בשנת 1980 רכשו עמר, המלך חסן השני ובן דודו מולאי עלי מבנק פריבה (Parisbas) את הקונצרן הגדול ביותר במרוקו, "האומנים הצפון אפריקני" (ONA). הוא התמנה לסגן נשיא החברה. בשנת 1986 השתבשו היחסים בין עמר ובנו דניאל ובין המלך והם נאלצו לפרוש מבעלותם על הקונצרן ולמכור את חלקם בו. עם פרישתם ביקש המלך מעוזרו של עמר, רובר אסרף, להמשיך בניהול הקונצרן עם פואד פיללי כנשיא. בשנת 1985 נבחר עמר כמונטריאל לנשיא הכינוס העולמי של יהודי מרוקו *J. Waterbury Commandeur des croyants, la monarchie marocaine et son elite, Paris PUF, 1975, pp.145-150*, פריס, 31 במאי, 15 ביוני 2000. שיחות עם אלבר בן־טוליה בפריס, 17 ו־21 ביוני 2000. *V. Malka, David Amar ou la passion d'agir*, Paris, Biblieurope, 2003.
9. המאמר פירט את מקור הפרוטוקולים וציין שהטקסט חובר בידי המשטרה החשאית הצארית שהתבססה על רומן גרמני של הרמן גזש (Goedsche) משנת 1868 בשם **ביאריץ** שיצא לאור בברלין. בשנת 1905 פורסמו הפרוטוקולים בעיתון רוסי בכותרת "התכנית לכיבוש העולם על ידי היהודים". אחרי מהפכת אוקטובר 1917 ברוסיה קשרו אנטישמים במערב את האינטרנציונל עם אילי

- הוא נשלח על ידי המלך חסן השני להסביר את מדיניות מרוקו בסוגיית הסהרה הספרדית. מותו צוין במרוקו כאבל לאומי.
28. התמונות פורסמו גם בגיליונות קול הקהילות, דבר שעורר הסתייגות בקרב קוראי העיתון. בין הנערות שתמונותיהן פורסמו היו דניז אוחיון (נדיה מקזבלנקה, ילידת 1943), פני אסולין (מליכה), פני בוזגלו (פרידה), מרי (ראדה, נדיה), ז'קלין כהן (נוריה), מרי עזרן, ימנה עיאש (לילי), מרסל רביבו (פרידה), חביבה בת יעקב, רנה בת שלמה (פטימה), מול אדרעי בת 16, נינט אלביליה בת 15. קול הקהילות, גיליונות 15, 16, 17, מאי-ספטמבר 1962.
29. *L'Arche* n°57, oct. 1961; V. Malka, *David Amar ou la passion d'agir*, p. 78.
30. קול הקהילות, גיליון 15, מאי-יוני 1962. V. Malka, *David Amar ou la passion d'agir*, pp. 83-84.
31. V. Malka, *David Amar ou la passion d'agir*, p. 81.
32. שם, גיליון 16, יולי 1962; A. Ouardighi, *Le Maroc de la mort de Mohammed V à la guerre des sables 1961-63*, Rabat 1979.
33. C. de Nesry, *L'Arche*, 20 décembre 1962. מובא בביוגרפיה מס' 78 [של המוסד], 13 בפברואר 1963, ארכיון מדינת ישראל, משרד החוץ, 3755/1. סוליכה הצדיקה היא סול חתשואל. נולדה בטנג'ה בשנת 1820 וראשה נערף בפאס בשנת 1834. כפר עליה להתחתן עם מוסלמי ומשסירבה הואשמה שחורה ליהדות אחרי שהתאסלמה. חתשואל נשפטה בפני הסולטאן עבד ארחמן בפאס ונידונה למוות. סיפור גבורתה שימש השראה לשירי עם, לסופרים ולציירים ובהם ציורו של אלפרד דהודנק (1822-1882) (Alfred Dehodencq) *Exécution de la juive (le massacre de la juive)*, Paris, Musée du Louvre, Département des Arts Graphiques (crayon fonds Orsay); Musée d'Art et d'Histoire du Judaïsme (huile sur toile).
34. קול הקהילות, גיליון 17, ספטמבר 1962. גם אשתו של ראש הקהילה הראשון של קזבלנקה דוד בן אזרף, רקל, טענה לפני מותה בפני המחבר שהאסלום לא נעשה בכפייה אלא מרצונן של הנערות להתחתן עם צעירים מוסלמים. שיחה עם רקל בן אזרף, ניי, 24 ביוני 2000.
35. תנועת ההבנה "אלויפאק" נוסדה ב-15 בפברואר 1956 בחסות הנסיך מולאי חסן. בראשו עמדו ד"ר מחמד חסר וסגנו היה דוד בן אזרף, נשיא ועד קהילת קזבלנקה. סם בן הרוש מראשי המפלגה הקומוניסטית נתמנה למזכ"ל וסגנו היו ארמן אסולין ומחמד דח'סי. הגובר היה ד"ר מחמד דדון שנבחר לאחר מכן לנשיא; לסגנו נתמנה דוד אזולאי. שאר חברי הנהלת אלויפאק היהודים היו: עו"ד לאון אלמעלם, מרק סבה, ז'אק אוחנה, חיים זעפרני, רן לוי, דוד אזוגרי, ג'ורג' אלהרר, ד"ר אליעזר אלעופר ועו"ד אלבר הרוש. בארגון פעלו כ-500 חברים רשומים.
36. קול הקהילות, גיליון 17, ספטמבר 1962. מלכא היה משוכנע שיעצור בגלל פרסום המאמר והופתע כשקיבל הזמנה מהשר לפגוש אותו. עדות ויקטור מלכא בפריס, 21 באפריל 2001.
37. ז'אן בן עבדלג'ליל מפס היה אחיו של עומר בן עבדלג'ליל מוותיקי התנועה הלאומית והאסתקלאל ושר החינוך בממשלתו של בלפראג'.
38. קול הקהילות, גיליון 18, אוקטובר 1962.
39. שם, שם.
40. שם, גיליון 16, יולי 1962; Victor Emile, "Les semences lèverons"; אמיל הוא פסבדונים של ויקטור מלכא.
41. שם, גיליון 20, דצמבר 1962.
42. שם, גיליון 29, אוקטובר 1963. ויקטור מלכא, בנו של רב, זוקף את עמדותיו באותה תקופה להשפעת לימודיו בבית המדרש לרבנים ברבאט. בעדותו לא הזדהה עם המאמרים שכתב בעבר. ויקטור מלכא, פריס, 31 במאי, 15 ביוני 2000.
43. C. de Nesry, *L'Arche*, 20 décembre 1962. מובא בביוגרפיה מס' 78 [של המוסד], 13 בפברואר 1963, אמ"י, חץ, 3755/1.
44. V. Malka, "Contradictions marocaines", *L'Arche* n° 89, juin 1964, Paris.
45. *La Nation africaine*, 8 avril 1964.
46. עדות ויקטור מלכא, 21 באפריל 2001 בפריס.
- ההון היהודי. בשנת 1933 תורגמו הפרוטוקולים לצרפתית ובי-14 במאי 1935 פסק בית משפט בברן שמדובר בזיוף אשר עלול לשבש את הסדר הציבורי ושהחיבור מסית לאלימות. קול הקהילות, גיליון 13, פברואר-מארכ 1962.
10. המאמר פורסם ב-5 בינואר 1962. קול הקהילות, גיליון 21, ינואר 1963. דוד עמר סבר שהדברים כה אבסורדיים שאין להגיב עליהם בהרחבה.
11. שם, גיליון 24, אפריל 1963. אשתו של רנה קוריאט הייתה מזכירתם האישית של השרים דואירי וסלאוי.
12. שם, גיליון 22, פברואר 1963. מעל לשם העיתון התנוססה כותרת באדום "עצור את האנטישמיות".
13. שם, גיליון 23, מארכ 1963. אחד מקוראי העיתון התקומם על שיש יהודים המפרסמים מודעות בשבועון האנטישמי **אח'בר אדוניה**.
14. קול הקהילות, גיליון 25, מאי 1963.
15. שם, הביטאון לא גילה את שם העיתון כדי שלא לעשות לו פרסומת.
16. שם, גיליון 24, אפריל 1963.
17. שם, גיליון 29, אוקטובר 1963.
18. שם, גיליונות 23 ו-25, מארכ ומאי 1963. לביסוס הערכותיו על מקורם האתני של יהודי מרוקו הזכיר העיתון מחקר גנטי שערך ד"ר לונק (Levêque) ממכון ליסטר (Lister) בלונדון שמצא אצל יהודי תפילת בדרום מרוקו את ריכוז סוג הדם B הרב ביותר בעולם, כהוכחה לקדמוניות היהודים במרוקו. קול הקהילות, גיליון 24, אפריל 1963.
19. V. Malka, "Après les élections marocaines", *L'Arche* n°78, juillet 1963, Paris.
20. קול הקהילות, גיליון 23, מארכ 1963.
21. שם, גיליון 16, יולי 1962.
22. שם, גיליון 17, ספטמבר 1962.
23. יהודה אזולוס נולד במראכש בשנת 1930. הוא השתתף במאבק בשלטונות הצרפתים ונאסר. שימש סגן יושב ראש התאחדות הסטודנטים היהודים במרוקו וממייסדי "אחיוד הסטודנטים המרוקנים". בשנת 1954 ארגן לראשונה כינוס של סטודנטים יהודים מרוקנים לתמיכה בשומו של הסולטאן למולדתו והחתים על עצומה כשמונים אחוז מכלל הסטודנטים היהודים. אחרי שחרורו פרסם עליו איש העסקים הליברלי ז'אק למגרידיבריי (Jacques Lemaigre-Dubreuil) כתבה בעיתון לה מונד. נציג הקונגרס היהודי העולמי, מאיר טולדנו, התקשר לתעשיין שערך היכרות בין השניים. לימים המליץ אזולוס לבן פרפה על טולדנו לתפקיד מיניסטריאלי. אזולוס למד ערבית קלאסית, היה חסיד השתלבות היהודים במדינה והתנגד לציונות. פעל בהנהגת אחיוד הלאומי של הסטודנטים המרוקנים ובאחיוד הלאומי של הכוחות העממיים (UNFP). אחרי סיום לימודיו עבד במשרדו של שר האוצר עבד ארחים בועביד כממונה על סחר חוץ והמשיך לעבוד במשרד גם בימי כהונת השר מחמד דואירי, עד לשנת 1961. יצא בשליחות משרדו לקהיר עם השר עבד ארחמן אל כהן בפעילותו באסתקלאל היה ממקורבי בן ברכה, שעמו נפגש גם בז'נבה בתקופת גלותו השנייה. לדבריו גילה מנהיג השמאל בשיחותיהם אהדה עקרונית לתנועה הציונית. אזולוס היה נשוי לזמרת השחקנית מרי לפורה, נטל חלק פעיל בניסיון גלות את חוטפי בן ברכה בדצמבר 1965 ובתגובה לחטיפתו קרא לבנו מהדי. שיחות עם יהודה אזולוס, פריס, יולי 1997, 14 אוקטובר 1998.
24. C. de Nesry, *L'Arche*, 20 décembre 1962. מובא בביוגרפיה מס' 78 [של המוסד], 13 בפברואר 1963, ארכיון מדינת ישראל, משרד החוץ, 3755/1.
25. קול הקהילות, גיליון 16, יולי 1962.
26. אפרים ומנחם תלמי פרסמו את הפרשה במעריב ב-1960, מתוך אליעזר שושני, "תשע שנים מתוך אלפיים", חלק ב, דברי חברים [עמודים לא ממוספרים] סודי ביותר, עותק מספר 76, מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית והמוסד לתפקידים מיוחדים של מדינת ישראל (אפריל 1964); ראו גם מאיר קנפו (עורך), **המתחרת היהודית במרוקו, הרשת החשאית של יהודי מרוקו (1964-1955) הכישלונות וההצלחות**, תל-אביב, ארגון פעילי המחחרת, ההעפלה ואסירי ציון בצפון אפריקה, עמ' 220-226.
27. עלאל אלפאסי (1910-1974) רותק למיטת חוליו למשך שנה עקב תאונת דרכים קשה שקרתה בבוקרשט בשנת 1973. בזכות עמדותיו האירידינטיות